

O uso escrito do romance nos reinos de Afonso X o Sabio e no reino de Portugal desde o século XII ata finais do XIII. Estado da cuestión

The written use of the Romance language in the kingdoms of Alphonse X the Wise and in the kingdom of Portugal from the 12th century to the end of the 13th century. State of the art

DOI: <https://doi.org/10.24206/lh.v6i1.32294>

Ramón Mariño Paz

Catedrático da Área de Filoloxías Galega e Portuguesa da Universidade de Santiago de Compostela e investigador adscrito do Instituto da Lingua Galega. Entre 2011 e 2020 codirixiu *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Traballa sobre todo en historia social, fonética, fonoloxía e morfoloxía históricas da lingua galega, así como en edición de textos posmedievais. É autor, entre outras, das seguintes obras: *Historia da lingua galega* (1998), *O idioma galego no limiar da súa renacemento* (2003), *Historia de la lengua gallega* (2008) e *Fonética e fonoloxía históricas da lingua galega* (2017). Editou ou coeditou os seguintes volumes: *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)* (2008), *Papés d'emprenta condenada (II). Lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea* (2012), *Lingüística histórica e edición de textos galegos medievais* (2015) e *A lingua galega no solpor medieval* (2016).

E-mail: ramon.marino.paz@usc.es

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5637-3357>

RESUMO

Neste artigo faise unha exposición sintética do que ata o día de hoxe nos revelou a actividade investigadora en relación co uso escrito do romance nos séculos XII e XIII no espazo político máis intimamente ligado cos idiomas galego e portugués: as terras das que foi rei Afonso X o Sabio e o reino de Portugal. Con todo, non se omiten referencias, máis breves, a outros espazos ibéricos: o navarro e o catalano-aragonés. O foco da atención é o da cronoloxía e as circunstancias en que nestes territorios apareceu e se difundiu a innovación consistente en escribir plenamente en romance, e non en latín.

Palabras chave: Romance. Galego. Portugués. Castelán. Uso escrito.

ABSTRACT

This article presents the state of the art of research in the field of the written use of the Romance language from the 12th to the 13th centuries within the political space most closely linked to the Galician and Portuguese languages, i.e., the kingdoms of Alphonse X the Wise and the kingdom of Portugal. However, shorter references to the Navarrese and and the Catalan-Aragonese spaces are not omitted. Special attention is devoted to the chronology and the circumstances in wich the innovation of writing in the Romance language, and non in Latin, appeared in these lands.

Keywords: Romance Language. Galician. Portuguese. Castilian. Written Use.

1. Obxectivo e consideracións preliminares

O que nas páxinas seguintes presento é un balance crítico do que o traballo investigador nos foi revelando nas últimas décadas sobre un aspecto do contexto sociolingüístico en que xurdiron a figura e a obra do rei Afonso X o Sabio, gran promotor da escritura en castelán e en galego no século XIII. O lector atopará aquí unha sucinta exposición do uso escrito que se fixo das distintas variedades de romance nos territorios dos que foi rei Afonso X entre 1252 e 1284¹, mais non sen tomar a debida perspectiva para revisar o que sabemos sobre a chegada á escritura de tales variedades entre os séculos XII e XIII e sobre a súa sorte posterior ata finais do Douscentos e principios do Trescentos. Falarei, por tanto, do seu emprego escrito no espazo político antes mencionado non só durante o período de goberno do Rei Sabio e non sen incluír unha demorada referencia ao portugués, que xulgo necesaria polo estreito vínculo desta lingua co galego e tamén polo feito de que a lírica profana que daquela se cultivaba nos territorios dos reis de Galicia e León, de Castela e de Portugal se escribiu nunha koiné con inevitable variación interna mais cunha visible coloración dialectal galega e do norte de Portugal que desde hai tempo se adoita chamar *galego-portuguesa*. Para encaixar esta exposición no seu contexto xeo e sociolingüístico non omitirei referencias moito máis lacónicas ao uso escrito que entón se fixo doutras variedades romances ibéricas alleas ao espazo que acabo de delimitar. Finalmente, non se deben esquecer as irrupcións do romance na documentación latina medieval e mais nas *jarchas*, cantigas mozárabes dos séculos XI, XII e aínda XIII sobre as que non tratarei neste traballo.

Antes de comezar a facer balance do acontecido en Portugal e en cada un dos territorios que tiveron Afonso o Sabio como monarca debo advertir que, aínda que que nesta época e nas décadas posteriores foron empezando a aflorar xa na documentación escrita rexistros que puñan en evidencia a maduración de certas identidades lingüísticas particulares (a galega, a portuguesa, a castelá...), isto non impediu que durante moito tempo perdurase tamén a idea de que había unha unidade lingüística básica en todo o romance ibérico centro-occidental. É por isto que aínda en 1712 sentiu Raphael Bluteau (1712-1728, I, parágrafo 3) a necesidade de saír a desmentir a vella idea de que o portugués era un dialecto do castelán, que con certeza recibira un gran reforzamento durante o período en que Portugal estivera baixo o dominio español, entre 1580 e 1640. Durante séculos, a progresiva

---

¹ Como fórmula sinxela para precisarmos o alcance destes dominios sérvenos a coñecida presentación que o monarca fixo de si mesmo no primeiro prólogo das *Cantigas de Santa María*: “Don Affonso de Castela, de Toledo e de León”, rei dos territorios abranguidos entre Compostela e Aragón e tamén dos máis tardiamente arrebatados aos musulmáns no sur (Badajoz, Sevilla, Córdoba, Jaén, Murcia, Niebla...), sen esquecer as súas pretensións sobre o Algarve e mesmo de herdar o Sacro Imperio Romano Xermánico. Falarei, por tanto, do uso escrito do romance na época de Afonso X no territorio ibérico central, occidental e meridional que estremaba ao leste cos reinos de Navarra e Aragón. Por conseguinte, será obxecto desta exposición o romance rioxano, mais non, quitando breves referencias, o navarro, o aragonés e o catalán.

consolidación de certas identidades particulares coexistiu en todo este espazo hispánico central e occidental coa persistencia da idea de que tamén había unha unidade lingüística superior que as abranguía a todas (cf. MARIÑO PAZ; VARELA BARREIRO, 2010, p. 59-75).

Do meu punto de vista, o xurdimento medieval do uso escrito do romance en distintos lugares do vasto territorio en que se chegara a instalar o latín explícase porque, con diferenzas temporais por veces moi acusadas, en diferentes zonas da Europa occidental a agudización da distancia entre as variedades formais e informais do latín foise aliando coa maduración de mudanzas culturais e sociais de gran fondura que non pretendo nin podo tratar aquí por extenso. Nas terras francesas de *oil* e *oc* a reforma do estudo da lingua latina impulsada por Alcuíno de York a finais do século VIII fixera avanzar, antes ca noutros lugares, a consciencia das grandes diferenzas que había entre o latín dos libros e as cerimoniais e a *rustica romana lingua* dos contextos coloquiais, de maneira que neste escenario o florecemento de formas de vida e de modos culturais máis ou menos desembarzados das tutelas da cultura latina e do mundo eclesiástico encontrou terreo fecundo para desenvolver dúas innovadoras tradicións literarias en lingua romance: os cantares de xesta e a poesía trobadoresca, que naceron baixo o amparo da aristocracia feudal da Francia setentrional e da Provenza a principios do século XII, mais que sen dúbida tiñan raíces máis antigas. Cara a finais dese século, e non sen a influencia de poetas de máis alá dos Pireneos que viaxaron ata os reinos de Galicia e León, de Castela e de Portugal, sucedeu algo moi semellante en certos círculos nobiliarios galegos e portugueses que, apoiados polos poderes reais galego-leoneses, casteláns e portugueses, elaboraron ou patrocinaron a lírica galego-portuguesa entre finais do XII e mediados do XIV. Por todas as partes, tamén, foi madurando nesta época a decisión de ir deixando a un lado o latín para adoptar normas de escritura en romance coas que formalizar acordos relativos ás necesidades máis elementais da existencia, que se debían expresar de maneira tamén comprensible para aqueles que non recibiran instrución en lingua latina: foros, contratos de compra e venda, testamentos, doazóns... A respecto disto, é significativo que o sistema de dereito romano codificado pola Escola de Boloña, que tanta difusión habería de alcanzar na Europa baixomedieval, tivese xa na segunda metade do século XII a súa expresión en romance occitano, a de *Lo codi*, o que certamente avivou a adopción da mesma innovación naqueles territorios que recibiron o influxo boloñés (cf. KABATEK, 2007), quer directamente, quer a través da mediación occitana. Non é necesario insistirmos aquí sobre a moi coñecida importancia da poboación “franca” en todo o norte ibérico, polo menos desde mediados do século XI ata moi avanzado o XIII.

2. O uso escrito do romance en Galicia e Portugal

Ao oeste da península Ibérica, nun territorio transfronteirizo que abarcaba tanto o reino de Galicia coma o norte do de Portugal, a actividade poética en lingua romance iniciouse no último

terzo do século XII en círculos señoriais asentados ao norte e ao sur da fronteira política e con fortes vínculos entre si. Ora ben, o que desta época chegou ata nós é unha relación de nomes de poetas dos que en moitos casos —non en todos— se perdeu toda a súa produción, aínda que non cabe dúbida de que tal produción existiu: Airas Moniz d’Asma, Pero Paez Bazaco, Joan Velaz, Roi Diaz dos Cameiros... (cf. OLIVEIRA, 2001, p. 175-180; MIRANDA, 2004; SOUTO CABO, 2012; MONTEAGUDO, 2013). Esta tradición lírica profana, en unión cos catro códices afonsinos (de Afonso X) que nos transmitiron as *Cantigas de Santa María*, perdurou ata mediados do século XIV e, transcendendo as súas orixes galegas e portuguesas setentrionais, achou nas cortes de Afonso X de Castela (1252-1284) e Don Dinis de Portugal (1279-1325) dous importantísimos centros de mecenado para numerosos trovadores galegos, portugueses e doutras latitudes ibéricas e non ibéricas (cf. MARIÑO PAZ, 2018, p. 105-106). Alén disto, poden datar da segunda metade do século XIII certas traducións en prosa de textos dos ciclos arturianos de Tristán e da Post-Vulgata que se deberon de facer en variedades lingüísticas propias de territorios ibéricos occidentais, quizais nas cortes dos reis portugueses Afonso III (1248-1279) e Don Dinis, quizais noutros escenarios, entre eles a comarca galega de Toroño, na diocese tudense² (cf. CASTRO, 1983; MIRANDA, 2012; PICHEL; VARELA BARREIRO, 2017). Don Dinis, ademais de poeta e mecenas de poetas, foi o promotor da *Crónica do mouro Rasis*, unha tradución portuguesa de parte da obra do historiador cordobés Ahmad al-Rāzī que se debeu de elaborar a principios do século XIV (cf. AMADO, 1993) e, así mesmo, do *Livro de alveitaria* do Mestre Giraldo de 1318 (cf. PÉREZ BARCALA, 2016) e de dúas traducións de obras do alcarreño Bernardo de Brihuega, as *Vidas e paixões dos apóstolos* e mais o *Livro dos mártires*, que talvez se fixesen a partir dunha presumible tradución intermedia ao romance galego que se puido realizar por volta de finais do século XIII ou principios do XIV (cf. SOBRAL; CARDEIRA, 2018; PICHEL, no prelo).

No reino de Portugal, cuxo primeiro monarca, Afonso Henriques, declarara a independencia en 1139, datan tamén do último tramo do século XII os primeiros textos non literarios que se poden considerar redactados en romance³. Por tanto, a súa posición na liña do tempo vén a coincidir coa das

² Nesta comarca, dividida entre os reinos de Galicia e Portugal, debeuse de confeccionar tamén, xa nas primeiras décadas do XIV e baixo o patrocinio señorial dos Lima e/ou dos Riba de Vizela, o texto historiográfico que se adoita coñecer como *Crónica Xeral Galega* (cf. MIRANDA, 2012; PICHEL; VARELA BARREIRO, 2017, p. 199).

³ Ora ben, o feito de se a lingua destas escrituras se pode considerar con toda a propiedade romance ou non suscitou unha polémica que se revestiu de grande interese, xa que esixiu que os que nela interviron fixesen o esforzo de precisar cales serían os trazos lingüísticos que un texto debería reunir para merecer a consideración de estar escrito en romance, e non en latín nin nun híbrido latino-romance. En efecto, para Emiliano (2003) nin a *Noticia de fiadores* de 1175 nin outros documentos do seu estilo se poden vulgar textos escritos en portugués, posto que, do seu punto de vista, non reúnen condicións, sobre todo sintácticas e morfolóxicas, que autoricen a telos por tales; na súa opinión, a noticia de 1175 é “un texto proto-portugués, ou seja, un documento notarial latino-portugués com um grau muito elevado de romancamento scriptográfico” (p. 275). Martins (2004, p. 497-518) respondeu por extenso a estas obxeccións con argumentos e exemplos que, segundo ela, demostran que os feitos lingüísticos que Emiliano identificou como latinos

primeiras cantigas profanas das que temos algunha referencia. Debemos a Ana Maria Martins (1999) a presentación dunha *Noticia de fiadores*⁴ “em português”, datada en 1175 e procedente do arquivo do mosteiro de São Cristóvão de Rio Tinto, así como doutros dous documentos que, escritos sobre o mesmo pergamiño en que se redactou a dita noticia, conteñen anotacións que se presumen feitas antes incluso de 1175 ou quizais no mesmo 1175. Pola súa parte, Souto Cabo (2003, p. 346–372, 381–382) exhumou pouco despois o *Pacto de Gomes Pais e Ramiro Pais*, procedente do arquivo da Mitra de Braga, que na súa opinión se pode datar entre 1173 e 1175, ou ben ca. 1174 (SOUTO CABO, 2014, p. 375), e presenta unha “*scripta* claramente galego-portuguesa” (2003, p. 371). De entre finais do século XII e 1255, o ano en que arranca a produción de textos en romance na chancelaría do rei Afonso III⁵, datan algúns documentos máis, de ámbito rexio (Testamento de Afonso II, de 1214) ou de ámbito particular, que nos falan da lenta expansión que o novo modelo escritural en romance portugués coñeceu nas terras deste reino durante este período. Non hai acordo canto á identificación exacta destas pezas, pois persisten as discrepancias no tocante á consideración dalgunhas delas como latino-romances ou como romances (cf. LORENZO, 2004, p. 31–37; MARTINS, 2007, p. 183–184; SOUTO CABO, 2008, p. 37–49, 255–274; SOUTO CABO, 2014, p. 383–390). De 1255 en diante foise producindo con ritmo lento a normalización do uso do romance de Portugal nos textos non literarios, que encontrou unha decidida promoción en tempos de Don Dinis, artífice da súa xeneralización na chancelaría rexia. No ámbito da documentación particular este uso creceu notablemente na última década do XIII e converteuse en dominante coa chegada do novo século (cf. MARTINS, 2007, p. 163).

Durante moito tempo veuse repetindo que a *Noticia de torto* e outros documentos tipoloxicamente parecidos poderían non ser outra cousa que borradores que só se elaborarían como ensaios preparatorios que despois deberían dar paso ás correspondentes versións definitivas, que xa se redactarían en latín. Podería validar esta hipótese o caso do testamento de Pedro Fafiz, escrito en 1210, do que se conservan dúas versións: mentres que unha delas, o borrador, presenta unha escritura basicamente romance, a outra, pasada a limpo, é un documento esencialmente respectuoso con todas as formalidades propias da escritura notarial en latín (cf. MARTINS, 1999, p. 494, 498–499). Ora ben,

---

tamén se dan na escritura portuguesa antiga. Souto Cabo (2008, p. 39) clasificou a *Noticia de fiadores* de 1175 como texto “latino-romance”.

⁴ A este xenero da *noticia*, un rexistro informal de feitos ou de cousas que podía destinarse posteriormente a un uso xurídico, pertence unha boa parte da primitiva produción escrita en portugués.

⁵ Como xa advertiu Cintra (1963, p. 61), “il est impossible de ne pas rattacher l’initiative du comte de Boulogne, devenu roi de Portugal, de faire rédiger des chartes royales en portugais, à son séjour de plusieurs années en France. En France (et précisément dans la France du Nord où Alphonse a vécu), des chartes en vulgaire avaient commencé à être rédigées dès le début du XIIIe siècle (Douai, 1204, Tournai, 1206, Metz, 1212). Mais il faut penser aussi à l’importance de l’exemple castillan. C’est pendant le règne de Ferdinand III (mort en 1252), aïeul de la reine Béatrice, que le castillan commence à être employé dans les chartes par les notaires de la Chancellerie des rois de Castille et de Léon [...] et c’est sous Alphonse X (1252–1284), beau-père d’Alphonse III, qu’il devient le langage normal de cette même Chancellerie”.

hoxe en día téndese a pensar que os documentos do xénero das *noticias*, de carácter non dispositivo, non tiñan realmente carácter preparatorio, senón que eran documentos finais que, por non teren as formalidades propias dos que eran dispositivos, facíanse sen modelos solidamente establecidos en latín e, por tanto, estaban máis abertos ao emprego do romance (cf. PEDRO, 2004, p. 73-75). A maior apertura dos documentos non dispositivos e das partes non formulísticas dos instrumentos notariais á incorporación do romance é un feito evidente (cf. PICHEL, 2007, 2008).

Datan da década de 1230 os máis antigos textos non literarios escritos enteiramente en romance galego no reino de Galicia que hoxe se conservan e que están datados de maneira inequívoca (cf. SOUTO CABO, 2008, p. 51-57; SOUTO CABO, 2014, p. 388-389). Non se sabe, por tanto, de ningún que se producise con certeza durante o reinado de Afonso IX (1188-1230), aínda que cabe a posibilidade de que nese tempo si se elaborasen en galego algúns diplomas non dispositivos que non están datados. O máis antigo dos documentos que si o están é unha carta de compravenda elaborada no mosteiro ourensán de Melón o 25 de agosto de 1231. Na súa maior parte estes documentos datados son xa de carácter dispositivo e non probatorio, circunstancia que, unida á brusquidade con que esta novidade aparentemente xurdiu e á continuidade con que nos anos posteriores se cultivou, dota a irrupción desta práctica en certas zonas galegas dun carácter que Souto Cabo (2014, p. 371) cualificou de relativamente revolucionario e que, ao seu modo de ver,

parece ser consecuencia do cenário político em que se encontra o nosso país a partir de 1230, quando Fernando III de Castela ‘assume’ o controlo da Galiza e de Leão. Lembremos que no reino de Castela a habilitação do vernáculo para a documentação instrumental já se encontrava, nessa altura, amplamente consolidada⁶ (SOUTO CABO, 2014, p. 371-372).

Con todo, cómpre manter a reserva que inspira a existencia dos mencionados documentos non dispositivos e non datados.

Este uso notarial do romance, que progresou lentamente en Galicia durante o tempo en que o seu monarca foi Fernando III (1230-1252), consolidouse despois en tempos de Afonso X. En efecto,

---

⁶ Concorde con esta a opinión de Monteagudo (2007, p. 308-309). Como sinalou Souto Cabo (2011), é sen dúbida o feito de que o seu promotor, o cabaleiro galego Gonçalo Eanes da Nóvoa, fose mestre da orde militar de Calatrava, orixinaria de Castela, o que explica que a escritura que formaliza a cesión do usufruto do mosteiro de Armeses (concello de Maside, Ourense) a Dña. Sáncha Fernández por parte das ordes de Calatrava e de Alcántara, de 1222, sexa un texto en romance, e non en latín, aínda que cunha configuración híbrida galego-castelá. Na documentación producida polas dúas ordes mencionadas o uso do romance faise habitual no primeiro cuarto do século XIII. Por outra parte, convén ter presente que non coñecemos este texto a partir do seu orixinal, hoxe perdido, senón por medio de dúas copias impresas do século XVIII.

con notorias diferenzas entre uns mosteiros e outros, e entre unhas catedrais e outras,⁷ nas décadas de 1250 e 1260 o emprego do romance de Galicia nestas esferas foise sobrepoñendo ao do latín ata se facer maioritario na de 1270, aínda que nos documentos que se enviaron ao rei xa entón se optou polo castelán (cf. LORENZO, 2004, p. 29-30, 40-51; SOUTO CABO, 2014, p. 371-372). Xunto a traducións doutros xéneros que chegarían nos séculos XIV e XV, é preciso destacar aquí que esta normalización do uso administrativo do galego se acompañou da realización, en distintos momentos, de non poucas versións en romance local de textos xurídicos como o *Fuero juzgo* ou o *Fuero real* e o código das *Siete partidas* afonsinas. Nesta situación perdurou o uso escrito do galego ata as últimas décadas do século XV, nas que, como consecuencia da completa subordinación política de Galicia a Castela, viviuse unha rápida decadencia en beneficio do castelán que culminou por volta do final do primeiro terzo do XVI.

Debido a circunstancias de diverso tipo que puideron ter que ver coa peripecia vital e profesional de cada un dos seus autores, coa localización, a miúdo fronteiriza, dos escritorios en que se elaboraron, coa identidade dos seus promotores ou con outras cousas, en Galicia, en Portugal e en distintos puntos do reino de León producíronse, polo menos desde mediados do século XII ata principios do XIV, textos de distinto tipo que están redactados en variedades híbridas nas que poden intervir o latino, o galego-portugués, o asturleonés e o castelán (cf. PÉREZ GONZÁLEZ, 1995; LORENZO, 2004, p. 39-40; RODRÍGUEZ PARADA, 2007; SOUTO CABO, 2008, p. 357-367 e 2011, p. 227-231; MORALA, 2015, p. 45-52; MÉNDEZ FERNÁNDEZ, 2015). Trátase a miúdo de documentos notariais, mais tamén de cartas de concesión de foros como os de Castelo Rodrigo e outras localidades próximas —entidades de poboación que, situadas na rexión de Riba-Côa, pasaron do reino de León ao de Portugal polo tratado de Alcañices de 1297— (cf. CINTRA, 1959), ou ben de textos xurídicos como unha tradución do *Fuero juzgo* de entre finais do XIII e as primeiras décadas do XIV⁸ ou como as versións galego-leonesas do *Fuero real* afonsino e das *Flores de derecho* de Jacobo de las Leyes, elaboradas na comarca fronteiriza do Bierzo tamén entre finais do XIII e principios do XIV (cf. PENSADO, 1974-1975). A pesar da diversidade das circunstancias que deron lugar a cada un deles, coido que se poden considerar conxuntamente como produtos dunha época en que aínda non maduraran grandes tradicións de escritura iberorrománica que exercesen a súa influencia sobre extensos territorios. É dicir, son creacións esperables nun tempo en que aínda non callaran grandes centros de poder, civís ou eclesiásticos, capaces de xerar normas lingüísticas para o romance que se

⁷ Son particularmente dignas de atención as resistencias con que a oficina arcebispal de Santiago de Compostela acolleu o uso do romance, que nela só asoma na década de 1280 e só se xeneraliza un pouco máis tarde, sen dúbida debido ao enorme peso que nesta instancia tivera, polo menos desde os tempos do arcebispo Xelmírez (fins do XI e primeiras décadas do XII), a cultura clerical en lingua latina (cf. SOUTO CABO, 2014, p. 372).

⁸ A lingua meta desta tradución é o castelán, mais nela tamén se achan elementos asturleoneses, propios se cadra do antígrafo que serviu de base, e galego-portugueses, talvez imputables ao tradutor (cf. CASTILLO LLUCH; PICHEL GOTÉRREZ, 2015).

puidesen impoñer a certos dominios que acabasen por se sentir suxeitos a elas (cf. SÁNCHEZ MÉNDEZ, 2015, p. 22-24).

Efectivamente, se para o asturleonés unha *scripta* consolidada e amplamente difundida a penas tivo tempo de chegar a callar, para o castelán e o portugués só alcanzou certas concrecións baixo os reinados de Afonso X e Don Dinis, respectivamente, ao tempo que para o galego tivo en todo o período medieval un carácter moi difuso que, do meu punto de vista, se explica pola carencia en Galicia dun poder rexio propio que puidese promovela e difundila a partir dunha chancelaría. En rexións fronteirizas como Riba-Côa, O Bierzo e Sanabria, os que escribían coñecerían para moitas variables distintas variantes diatópicas empregadas en zonas moi próximas entre si pero que hoxe consideramos que pertencen a dominios lingüísticos diferentes; eses escribas non verían inconveniente en facer coexistir algunhas ou todas esas variantes nos seus textos, e seguramente o farían porque, como é evidente, a visión que eles terían destes feitos diferiría moito da que hoxe é norma entre especialistas e non especialistas. E é que o que a nós nos parecen na actualidade textos redactados en *scriptae* dialectalmente híbridas puideron ser percibidos doutra forma por aqueles que hai oito ou nove séculos os produciron, os leron ou os oíron ler, xa que todos eles se poderían interpretar simplemente como escritos en variedades dunha lingua esencialmente *unha* que non sería outra ca o romance ibérico centro-occidental. Naquel tempo, sen dúbida, pesaba aquí moito máis a distinción entre latín e romance ca a distinción entre distintas variedades diatópicas do romance.

3. O uso escrito do romance en Asturias e León

Romance con elementos de procedencia xeográfica heteroxénea, concretamente asturiana ou do noroeste ibérico en xeral (a maioritaria) e provenzal (explicable pola acreditada existencia de comunidades de “francos” na Asturias do XII⁹), é tamén o do *Fueru d'Avilés*, outorgado por Alfonso VI en 1085 e confirmado e ampliado por Alfonso VII en 1155 (cf. LAPESA MELGAR, 1948; VIEJO FERNÁNDEZ, 2012; CALLEJA PUERTA, 2012). Coma en territorio portugués, o documento notarial máis antigo elaborado no ámbito asturleonés do que parece poderse afirmar que está redactado en romance data da década de 1170¹⁰. Trátase dun texto producido en Sahagún en 1171,

---

⁹ Por motivos análogos, tamén se encontran provenzalismos infiltrados na mestura de latín e romance castelán con forte influencia mozárabe en que está escrito o Foro de Valfermoso de las Monjas, de 1189 (cf. LAPESA, 1985a), ou ben trazos franceses e provenzais no de Villavaruz de Rioseco, de 1181 (cf. LAPESA, 1985b). Hoxe é cousa arquisabida que se poden rastrexar fenómenos procedentes das linguas de *oc* e *oïl* en moitos textos ibéricos do século XII e aínda do XIII.

¹⁰ O afloramento do romance na escritura formal da Asturias de mediados do XII e das décadas posteriores débese conectar cunha presumible toma de conciencia dunha identidade lingüística xa non latina que, segundo García Arias (1995, p. 621-622; 2013: 89-95) ou Viejo Fernández (2008, p. 119-122; 2016, p. 69-77), puido florecer alí xa entre

seguido posteriormente por outros datados na primeira metade do século XIII: en 1213 en Balmonte (occidente de Asturias), en 1222 en San Bartolomé de Nava e en Villanueva de San Mancio, en 1227 no mosteiro de Vega, en 1239 en Carrizo... O *Fueru d'Uvién* de 1145 puido ser romanceado entre 1171 e 1180, mais a nós só nos chegou a través dunha confirmación de 1295. E é de 1206 o orixinal leonés, non o castelán, do *Tratado de Cabrerros* que nesta localidade da actual provincia de Valladolid asinaron Alfonso VIII de Castela e Afonso IX de Galicia e León (cf. GARCÍA ARIAS, 1995, p. 622; WRIGHT, 2000); ora ben, así como a castelá, a versión deste tratado depositada no arquivo da catedral de León está basicamente escrita en romance castelán, aínda que non sen algúns trazos leoneses ou galegos (cf. MORALA, 1993, p. 529; SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, 2004a, p. 432).

En Asturias a tradición de optar para estes usos polo romance propio consolidouse no segundo terzo do século XIII, alcanzou a súa plenitude no tramo final da mesma centuria e mais nas décadas seguintes e iniciou no segundo terzo do XIV o seu declive, que se consumou co triunfo dos trastamaristas no conflito sucesorio de Castela entre Pedro I e Enrique de Trastámara. Desde aproximadamente 1330 o perfil asturiano do romance dos documentos locais foise esvaecendo ante a puxanza crecente do compoñente castelán: tratábase de dúas variedades do romance próximas entre si, de modo que o que houbo non foi unha substitución súbita, senón máis ben un proceso de desasturinización da lingua escrita (cf. GARCÍA ARIAS, 1995, p. 622, 625 e 2013, p. 100-102; VIEJO FERNÁNDEZ, 2008, p. 124-126 e 2016, p. 78). Segundo Morala (2008, p. 146), ao sur da cordilleira Cantábrica, en terras leonesas, produciuse tamén unha progresiva retirada da cor local no romance escrito no tramo final da Idade Media: ao seu ver, o que alí ocorreu foi que, logo de que o romance vernáculo se chegase a utilizar con moita frecuencia na documentación notarial da segunda metade do século XIII,¹¹ desde principios do XIV foise cumprindo non tanto “una substitución de una lengua por otra a partir de un momento dado” coma “un escalonado proceso de confluencia o de nivelación del leonés con el castellano por la vía de eliminar —en un proceso que dura siglos— aquellos rasgos [lingüísticos] que, en cada momento, pasan a considerarse especialmente marcados”.¹² Anteriormente, desde a unión dos reinos centro-occidentais de Galicia-León e Castela en 1230 ata polo menos os anos finais do XIII, en León fora florecendo toda unha variedade de normas de escritura en romance que ían desde a do castelán afonsino ata as propias de distintas comarcas daquel dominio (cf. MORALA, 2004b, p. 409). Este romance escrito ao sur da cordilleira Cantábrica pódese ler e estudar en foros (Zamora, Ledesma...) e outras disposicións legais e, sobre todo, en miles de documentos

---

mediados do XI e mediados do XII, un período en que en distintos documentos en latín da zona se achan referencias á existencia dun *rustico sermone* (1052), unha *uulgari lingua* (1093), unha *maternam linguam* (1133) ou un *sermone more patria* (1141).

¹¹ En escritos distanciados da formalidade e con ánimo experimental debeuse de usar o romance ou unha variedade moi próxima a el desde moito antes, como invita a pensar a famosa *Nodicia de kesos* do mosteiro leonés de Rozuela (ca. 974).

¹² Ofrécese unha boa síntese deste proceso en Morala (2004a).

notariais xerados por cabidos catedralicios, mosteiros e outras institucións entre as que sobresaíron, pola súa alta produtividade, a catedral de León e o mosteiro de Sahagún (cf. MORALA, 2004b, p. 405-407).

No tocante á literatura, hai indicios de actividade xograresca en Asturias desde o século XII e noticias da existencia de xogares ao norte e ao sur da cordilleira que a separa de León durante o XIII e o XIV (cf. GARCÍA ARIAS, 1995, p. 623-624; VIEJO FERNÁNDEZ, 2003). Ora ben, deste dominio só chegaron a nós textos producidos no Douscentos e no Trescentos que, de novo, adoitan presentar un romance diatopicamente híbrido, con coexistencia de trazos asturleonese, casteláns e ás veces galegos. De ningún deles se pode dicir que estea plenamente escrito na lingua medieval asturiano-leonesa. Falo do *Libro de Alexandre*, que parece datar de entre 1220 e 1225 e que se nos transmitiu por medio dunha copia de tendencia asturleonese e doutra de tendencia aragonesa, da *Disputa de Elena y María*, para a que se propuxeron datacións no século XIII, xa no último terzo, xa un pouco antes, durante os anos 20 ou 30 (cf. FRANCHINI, 2004, p. 343-344), do *Poema de Alfonso Onceno* (1348) e doutras obras, algunhas perdidas, entre as que poderían encontrarse pezas do ciclo narrativo troiano e pezas do ciclo artúrico. Como xa dixen a propósito doutros textos, o seu hibridismo lingüístico pódese deber ao feito, para min evidente, de que nestes medios o romance se concibía daquela só como unha unidade contraposta ao latín e non nitidamente fraccionada en variedades rexionais, o que inlinaría a adoptar unha actitude moi aberta á mestura dialectal. Ora ben, o seu hibridismo tamén pode obedecer, polo menos en parte, á intervención de copistas castelanzantes, xa que non coñecemos estas obras a partir dos seus primeiros textos (cf. GARCÍA ARIAS, 1995, p. 623).

4. O uso escrito do romance en Castela e nos territorios conquistados por ela nos séculos XII e XIII

Nos dominios centrais da península Ibérica houbo actividade literaria en romance na segunda metade do século XII, mais os manuscritos que nola transmitiron son máis tardíos¹³. Esta actividade sostívose durante os reinados de Alfonso VIII (1158-1214), Enrique I (1214-1217) e Fernando III (1217-1252), para logo consolidarse e intensificarse durante o de Afonso X (1252-1284). Con Sancho IV (1284-1295) e Fernando IV (1295-1312) a produción mantívose en niveis moito máis modestos e con moita menos implicación dos monarcas.

---

¹³ Sobre os aspectos lingüísticos dos primeiros textos literarios do dominio castelán véxase a exposición de Franchini (2004).

Moitas das obras do período inicial preséntansenos nun romance cuxa difícil identificación xeolectal suscitou numerosas controversias. A máis antiga das que hoxe coñecemos é o *Auto de los Reyes Magos*, que nos chegou a través dunha copia realizada en Toledo. Compúxose na segunda metade do século XII e está escrita nunha variedade da que uns dixeron que transloce influencia árabe ou mozárabe, mentres que outros lle supuxeron un autor gascón ou catalán, outros un rioxano e outros un alto-aragonés. Segundo Sánchez-Prieto Borja (2004b, p. 209), non se pode sinalar con certeza a procedencia do clérigo que o escribiu (franca, catalá, palentina, toledana...), mais do que non cabe dúbida é de que o texto deste *Auto*, “contrastado con los documentos de la catedral de Toledo, no presenta diferencias que permitan suponer que aquél es otra cosa que castellano, eso sí, un castellano resultante de la coexistencia en Toledo de personas de muy diversa procedencia”. Canto ao *Cantar de mio Cid*, se ben Menéndez Pidal, seguido despois por outros, propuxo para el unha datación de arredor de 1140, hoxe téndese a pensar que se debeu de compoñer unhas décadas máis tarde, entre finais do XII e os primeiros sete anos do XIII; Pidal e moitos estudosos máis viron nel trazos propios do romance da Extremadura soriana, mais algúns investigadores defenderon a idea de que contén aragonesismos. Sobre a *Razón de amor con los demuestos del agua y el vino*, do segundo cuarto do XIII, expresáronse xuízos diversos, pero creo que o demorado estudo de Franchini (1993, p. 165-241) demostrou con solvencia que se trata dun texto fundamentalmente castelán que incorpora formas aragonesas, ou ben navarras ou rioxanas¹⁴, e mesmo algunhas galego-portuguesas inspiradas na tradición das cantigas de amigo, entón en voga en terras ibéricas. Da lingua das obras de Gonzalo de Berceo, poeta da Rioxa Alta, tense dito que é un navarro-aragonés con avanzado grao de castelanización (cf. FRANCHINI, 2004, p. 346). O *Libro de Apolonio* (ca. 1240) está escrito nun castelán con forte influencia aragonesa. Controversias sobre a datación e sobre a localización xeolectal do seu romance mantivéronse tamén a propósito doutros textos primeirizos en verso, como a *Disputa del alma y el cuerpo*, de finais do XII ou principios do XIII, e o *Cantar de Roncesvalles*, probablemente do segundo cuarto do XIII. Canto á prosa literaria, a *Fazienda de Ultramar*, que contén traducións da Biblia, e a *Disputa entre un cristiano y un judío* parecen datar do segundo cuarto do século XIII. A variación é a norma en todos estes textos e aínda nos máis tradiamente patrocinados por Afonso X (cf. MONTERO CARTELLE, 2007), e éo por razóns que poderían ter que ver coa formación e as ideas lingüísticas dos seus distintos produtores, coas condicións en que cada un deles se compuxo ou se copiou ou —insisto— co feito de que aínda non madurase entón unha conciencia idiomática que delimitase claramente uns romances fronte a outros, o que xeraba un “estado mental” xeneralizado que non suscitaría actitudes contrarias á coexistencia de variantes diatópicas diversas nunha mesma obra.

---

¹⁴ Na realidade, como mostrou Hilty (1995, p. 512-514), hai argumentos que permiten soste a hipótese de que na Alta Idade Media puido chegar a desenvolverse un dominio aragonés-navarro-rioxano unitario.

Analogamente ao que antes vimos para o reino de Portugal, precisar cal foi o máis antigo documento notarial plenamente escrito en romance no reino de Castela “sería el cuento de nunca acabar”, como moi expresivamente advertiu Sánchez-Prieto Borja (2008, p. 239). Desde logo, documentos con elevado grao de romanceamento producíronse na meseta setentrional e na zona de Toledo polo menos no último cuarto do século XII (cf. HERNÁNDEZ, 1999, p. 148-150; SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, 2008, p. 238-239), se non antes. O difícil é achar un conxunto de criterios suficientemente consensuados que permitan identificar con certas garantías os que están verdadeiramente escritos en romance e os que non. Para Ariza (2012, p. 5-8), no ámbito castelán os máis antigos documentos notariais que si o están datan de principios do XIII, é dicir, dos tempos de Alfonso VIII: un de 1201 de Aguilar de Campoo, dous de Toledo de 1206, un de Burgos de 1210, un de Oña de 1212, un de San Juan de Burgos de 1216, outro de Palencia de 1217... Pola súa parte, Fernández-Ordóñez (2004, p. 384) fala de de “pesquisas completamente romanceadas” en Oña de 1202, 1207, 1208 e 1212 e de “documentos en vernáculo pleno desde 1210” en Las Huelgas. Segundo Ariza, a zona do norte de Castela é a que máis precozmente se mostrou disposta á adopción e á consolidación desta innovación, pois en Palencia os documentos en romance empezan a abundar a partir de 1217, en Santillana del Mar desde 1225, en Aguilar de Campoo desde 1227, en San Zoil de Carrión desde 1228 e en Oña a partir de 1237. Polo contrario, escritorios como os das catedrais de Burgos e Segovia foron máis reticentes a secundar a innovación, que só tendeu a xeneralizarse neles a mediados de século. Cómpre lembrar que ao dominio castelán xa se incorporara definitivamente A Ríoxa en 1179 e unha parte do País Vasco nos principios do século XIII. En efecto, na contenda entre Castela e Navarra polo seu dominio, case toda Áraba e Guipúscoa quedaron en mans castelás desde 1200, mentres que os titulares do señorío de Biscaia, aínda que politicamente vinculados á coroa castelá, desde o XII e durante todo o XIII mantiveron unha grande autonomía no seu territorio; só en 1379 o título de señor de Biscaia se vinculou definitivamente ao de rei de Castela. Ora ben, a lingua vasca non se utilizou entón nin para a escritura administrativa nin para a elaboración de ningún outro tipo de textos escritos.

En Estremadura, que non pasou a mans cristiás —galego-leonesas ou castelás— ata finais do século XII e as primeiras décadas do XIII, a irrupción do romance na documentación notarial foi lóxicamente algo máis tardía e desde o comezo obsérvase nela unha preponderancia do castelán, aínda que non sen a presenza de leonesismos e, nas zonas fronteirizas con Portugal, de lusismos: así, por exemplo, data de 1253 o primeiro documento en romance (castelán) do Archivo Municipal de Cáceres e é de 1250 un texto, tamén en romance, que Fernando III enviou á catedral de Coria desde Sevilla, onde entón estaba situada a corte (cf. SALVADOR PLANS, 2012). Como decontado veremos, na chancelaría rexia de Fernando o Santo o uso do romance iniciárase en 1223 e acadara unha gran difusión na década de 1240.

Data tamén de principios do século XIII o comezo do emprego do romance para a escritura de certo tipo de documentos elaborados no *scriptorium* real castelán. Non é aínda o caso do *Fuero de Madrid* de arredor de 1202, que está redactado nunha mestura de latín e castelán na que se infiltraron non poucos dialectalismos que poderían ser mozárabes (cf. LAPESA, 1985c; ALVARADO PLANAS; OLIVA MANSO, 2019, p. 75–82). Polo contrario, plena intención de se valer exclusivamente do romance é o que se advirte xa no *Tratado de Cabberos* subscrito en 1206 por Alfonso VIII de Castela e Afonso IX de Galicia e León, do que existe unha copia castelá e outra leonesa —ambas en romance castelán— e, que, segundo Wright (2000, p. 12), “es el primer documento cancelleresco [é dicir, producido nun *scriptorium* rexio] que conocemos escrito en romance hispánico”, probablemente debido “a la iniciativa de los castellanos” (WRIGHT 2000, p. 13). Poucos meses máis tardío é o documento das *Posturas* ou taxas de prezos de moi diversos produtos que as Cortes de Toledo fixeron públicas en xaneiro de 1207 (cf. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, 2011). Logo destas primeiras experiencias innovadoras de 1206 e 1207, a chancelaría castelá repregouse cara ao tradicional emprego do latín, pois non parece que volvese a usar oficialmente o romance ata o reinado de Fernando III (1217–1252): en efecto, esta innovación só volveu a despuntar neste escritorio rexio a partir de 1223, dando así inicio a unha loita contra os partidarios do latín que unicamente a partir de 1241 acabou por facer maioritario neste ámbito o uso do romance para a escritura de documentos notariais e dos foros que se foron concedendo, sobre todo a vilas e cidades de extensos territorios de Andalucía e Murcia que entón se conquistaron (cf. WRIGHT, 2000, p. 99–116; FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, 2004, p. 382–384). Quitando unha breve confirmación en leonés occidental localizada en Ponferrada en 1235, toda esta documentación en romance emanada da chancelaría de Fernando III foi escrita en castelán, cousa que, como Fernández-Ordóñez (2004, p. 382) sinalou, conferiu a esta modalidade do romance o prestixio de “una práctica escrituraria refrendada por la autoridad regia de la que carecían las variedades romances habladas en el vecino reino de León”. Non hai que esquecer que este rei Fernando recibira a coroa castelá en 1217, trece anos antes de herdar tamén a de Galicia e León (en 1230), polo que, cando a súa chancelaría empezou a valerse do romance (en 1223), adoptou a variedade que se falaba no que daquela era o seu reino, variedade que por outra parte xa se fora incorporando desde os tempos de Alfonso VIII (1158–1214) á practica escrituraria de dioceses como Toledo, Palencia e Osma e de centros monásticos como Oña e Las Huelgas, entre outros. O prestixio áulico do que o castelán así se investiu acabaría por interceptar o proceso de normalización da escritura en asturiano na segunda metade do século XIV e o do galego a principios do XVI, mais tardou moito menos en empezar a obstaculizar e neutralizar o nacente uso administrativo do veciño leonés:

Tras la unión de los reinos en 1230, Juan de Soria amplió sus funciones al reino de León, como canciller para todos los territorios que dependían de Fernando III, pero mantuvo el empleo del castellano como modalidad romance preferida de la chancillería. La suerte estaba echada, y, aunque el leonés comenzó a emplearse en los diplomas privados y locales hacia 1230, perviviendo su uso hasta finales del siglo XIII al menos, su ausencia en los contextos oficiales debió de ser determinante para que se frustrase la posibilidad de su estandarización (FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, 2004, p. 382-383).

Durante o reinado de Afonso X o cultivo escrito do romance castelán, literario ou non, aumentou tanto e tan aceleradamente que non podo deixar constancia de todo el nun traballo de intención sintetizadora coma este. Canto ao non literario, baste con recordar que entre 1252 e 1284 a chancelaría afonsina expandiu por todos os dominios do monarca o uso do castelán nunha multitude de documentos en que se verteron os actos xurídicos, administrativos e económicos en que participou a coroa: non se impediu o emprego das variedades locais do romance na documentación interna dos distintos territorios do monarca, mais a casa rexia actuou consistentemente en castelán, reservando o latín para se dirixir a outros reinos¹⁵ ou ao papado. Este modo de actuar tivo continuidade na chancelaría de Sancho IV.

Pola súa parte, a actividade literaria en romance que viñera asomando desde a época de Alfonso VIII deu paso nos tempos do Rei Sabio a unha extensa produción escrita promovida por el en que optou polo castelán para tratar sobre temas de dereito (*Fuero real, Siete partidas...*), historia (*Estoria de España, General estoria...*), ciencia (*Libro complido de los judizios de las estrellas, Lapidario...*) e outras materias (*Calila e Dimna*, que mandou traducir sendo aínda infante, *Libro de acedrex, dados e tablas*) (cf. FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, 2004, p. 386-398). No entanto, para a creación poética Afonso acolleuse á tradición galego-portuguesa, quer nas cantigas profanas que compuxo, quer nas de tema mariano que escribiu, quer nas que promoveu e orientou como inspirador e impulsor das *Cantigas de Santa María*. Na súa corte e baixo o seu amparo viviu e compuxo un numeroso grupo de trovadores non só da escola galego-portuguesa, senón tamén da provenzal. Esta efervescencia cultural decaeu bastante despois da súa morte en 1284, aínda que durante o reinado de Sancho IV seguiron frecuentando a corte distintos poetas da escola galego-portuguesa e escribíronse obras como *La gran conquista de Ultramar* ou a chamada “versión sanchina” da *Estoria de España*, acabada en 1289.

---

¹⁵ Co de Portugal recorreu sempre ao castelán; co de Aragón, unhas veces ao castelán e outras ao latín; cos non ibéricos, sempre ao latín. Cf. Procter (1934, p. 106).

5. Brevísimos apuntamentos sobre o uso escrito do romance en Navarra, Aragón e Cataluña

No escritorio rexio navarro o emprego do romance despunktou xa con forza durante o reinado de Sancho VII (1194–1234), desde principios do XIII, e progresou e mesmo se fixo exclusivo durante o dos seus sucesores, ata que a anexión a Francia de 1274 supuxo o regreso á exclusividade do latín, que entón era a norma na chancelaría do reino transpirenaico (cf. FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, 2004, p. 384, 388). De finais do XII e comezos do XIII é o *Liber regum*, unha historia xenealóxica sagrada e profana en romance navarro (cf. HILTY, 1995, p. 520–521). Ora ben, en Navarra tamén se fixeron desde a primeira metade do XIII ata principios do XV numerosos documentos non literarios en occitano que cómpre relacionar, obviamente, cos importantes segmentos de poboación transpirenaica da zona (cf. CIÉRBIDE MARTINENA, 1989).

En territorio aragonés, á marxe das irrupcións máis ou menos consistentes do romance local en textos anteriores, datan do século XIII obras escritas nel como o *Vidal Mayor* (1247), de carácter xurídico, se ben o seu período máis rico non chegou ata o XIV (cf. MENÉNDEZ PIDAL, 1980, p. 42–44; HILTY, 1995, p. 516–525; AVENOZA, 2007, p. 265–272). Na chancelaría rexia de Aragón o emprego do romance, aragonés ou catalán, foi progresando durante o XIII, mais non superou o do latín ata o XIV (cf. COLÓN, 1989, p. 237–253). Alén disto, no Alto Aragón producíronse documentos en occitano ata principios do XIV, con certeza emanados das colonias “francas” da zona (cf. MOLHO, 1978).

Despois do seu esporádico afloramento en textos substancialmente redactados en latín, o uso escrito do romance catalán impoñese xa no memorial de agravios coñecido como *Greuges de Guitard Isarn* (1080–1095) e no *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà* (1098–1112), progresa no século XII cos *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales*, os *Greuges dels homes d’Hostafrancs de Sió* (1185), o *Capbreu de Castellbisbal* (1189) e as dúas versións catalás do *Forum iudicum* (a primeira, de arredor de 1150; a segunda, de entre 1180 e 1190), confirmase desde finais desa centuria e principios da seguinte coas *Homilies d’Organyà* e mais os *Usatges de Barcelona* e acha plena consolidación baixo o reinado de Jaime I (1213–1276), no que foron reducidas a dominio catalano-aragonés Valencia, as illas Baleares e Murcia: *Furs de València* (1261), *Costums de Tortosa* (1272), obras de Ramon Llull e Bernat Desclot, etc. (cf. FERRANDO FRANCÉS; NICOLÁS AMORÓS, 2005, p. 58–65, 107–119; AVENOZA, 2007, p. 250–265; MORAN I OCERINJAUREGUI, 2008; COLÓN DOMENECH, 2012). Da mesma época ca as *Homilies d’Organyà* son as *Homilias de Tortosa*, en provenzal, aínda que con algún fragmento catalanizado. Cataluña, dada a súa relación cos territorios ultrapirenaicos tras a creación da Marca Hispánica en 795, acolleu máis precozmente ca outras terras

ibéricas a innovación do uso escrito do romance, que xurdira na Francia carolinxia no século IX e que na zona occitana, veciña da catalá, se regularizou desde comezos do XII.

Non se debe esquecer tampouco que en Cataluña, Aragón e Navarra houbo desde o século XII trobadores locais que se valeron do provenzal literario para as súas creacións poéticas: Alfons II el Trobador, Cerverí de Girona, Thomás Périz de Fozes, Guilhem de Tudela... A poesía culta en catalán non arrancou ata o século XV.

Conclusiones

Se a escola lírica galego-portuguesa ten as súas orixes na Galicia e no norte do Portugal das últimas décadas do século XII, en distintos territorios non galegófonos dos que foi rei Afonso X as máis antigas composicións literarias en romance das que temos noticia, todas en verso, datan tamén da segunda metade desa centuria. A prosa literaria, orixinal ou traducida, empezouse a cultivar algo máis tarde, antes en Castela e León (primeira metade do XIII) ca en Galicia e Portugal (segunda metade do mesmo século), se nos atemos aos testemuños que chegaron ata nós. Canto ao uso sostido do romance na prosa administrativa, os primeiros pasos parece que foron os dos foros ovetense e avilesino en Asturias, moi pouco anteriores ou contemporáneos do documento de Sahagún (León) de 1171. A precocidade con que esta innovación se coñeceu en Asturias tense posto en relación cunha posible maduración temperá dunha identidade lingüística propia en círculos letrados dese territorio, así como co contacto con importantes poboacións “francas”, orixinarias de terras en que o uso escrito do romance apareceu e se estendeu antes ca na península Ibérica. Algúns investigadores consideran que son textos notariais en romance algúns producidos en Portugal por volta de 1175 e nos anos posteriores, mentres que para outros merecen a mesma catalogación algúns de Castela de principios do XIII ou algo anteriores. O máis antigo documento con datación inequívoca e redactado en romance local no reino de Galicia que actualmente coñecemos é só de 1231, se ben non se pode descartar que algún outro non datado que tamén coñecemos se producise xa durante o reinado de Afonso IX (1188-1230). Ora ben, como vimos, a identificación dos primeiros textos en romance elaborados en cada dominio suscita arduos problemas e interesantes debates, pois é difícil obxectivar un conxunto de características consensuadas que permitan distinguir claramente os textos que están en romance dos que non o están. Xunto á hibridación latino-romance, outra constante que aflora en moitísimos textos plenamente escritos en romance ibérico centro-occidental antes de 1300 é a hibridación diatópica e, en xeral, a variación interna, observable incluso nas obras promovidas por Afonso X.

Polo que ás chancelarías rexias se refire, parece claro que a de Castela se adiantou á de Portugal no proceso de normalización do emprego do romance. Como vimos, na castelá produciuse o *Tratado de Cabrerros* en 1206, aínda que o inicio da viraxe definitiva cara ao romance non se deu nela ata 1223 e non se culminou ata a década de 1240, en tempos de Fernando III (1217-1252). Na portuguesa cóntase co precedente do Testamento de Afonso II, de 1214, mais a consolidación da innovación non se puxo en marcha ata 1255 e non se xeneralizou ata o reinado de Don Dinis (1279-1325). Foi tamén precoz neste uso a chancelaría navarra (principios do XIII) e algo máis reticente a aragonesa, que non o consolidou ata o XIV.

No ámbito non portugués, o impulso do emprego administrativo do romance promovido desde Castela, unida ao reino de Galicia e León desde 1230, non supuxo a inmediata expansión do castelán a costa do galego e do asturleonés para o cumprimento destas funcións, senón, polo contrario, unha consagración dos respectivos vernáculos para tales usos¹⁶ que só máis tarde empezaría a ceder ante a presión do idioma da corte e da chancelaría rexia: primeiro en León desde principios do XIV, logo en Asturias durante o segundo terzo da mesma centuria e finalmente en Galicia a partir sobre todo da segunda metade do século XV e definitivamente nas primeiras décadas do XVI. Polo que ten que ver cos usos non notariais, o emprego do galego empezou a despuntar a finais do século XII e o do asturleonés se cadra un pouco máis tarde, e é especialmente digno de consideración o feito de que no laboriosísimo escritorio de Afonso X se reservase un espazo de honra, o da poesía, para o cultivo dun romance que, con lixeira variación interna, se falaba tanto nun reino que lle era propio, o de Galicia, coma noutro que non o era, o de Portugal.

---

¹⁶ Díxoo con toda a claridade Viejo Fernández (2016, p. 74): “el modelo de escritura romance impulsado desde Castilla, al menos en un primer momento, sirvió más como estímulo al desarrollo de una escritura propia que como una avanzadilla de la asimilación lingüística. Lo que influyó en ese primer momento fue más bien la moda castellana de escribir en romance, no el romance castellano propiamente dicho”.

Referencias bibliográficas

- ALVARADO PLANAS, Javier; OLIVA MANSO, Gonzalo. **El Fuero de Madrid**. Madrid: Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, 2019.
- AMADO, Teresa. Crónica do Mouro Rasis. *In*: LANCIANI, Giulia; TAVANI, Giuseppe (orgs.). **Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa**. Lisboa: Caminho, 1983. p. 188-189.
- ARIZA, Manuel. El romance en la primera mitad del siglo XIII (documentos notariales castellanos). *In*: MONTERO CARTELLE, Emilio (ed.). **Actas del VIII Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Santiago de Compostela, 14-18 de septiembre de 2009)**. [Santiago de Compostela]: Meubook, 2012, tomo I, p. 5-28.
- AVENOZA, Gemma. La lengua y la escritura: catalán y aragonés en sus primeros textos. *In*: BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (ed.). **Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media**. Santiago de Compostela. Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2007. p. 245-272. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2007_Na-nosa-lyngoage-galega-A-emerxencia-do-galego-como-lingua-escrita-na-Idade-Media.pdf. Acceso em: 15 fev 2020.
- BLUTEAU, Raphael. **Vocabulario Portuguez, e Latino**. 8 vols. + 2 supls. [vols. 1, 2: 1712; vols. 3, 4: 1713; vol. 5: 1716; vols. 6, 7: 1720; vol. 8: 1721; supl. 1: 1727; supl. 2: 1728]. Coimbra & Lisboa: Collegio das Artes da Companhia de Jesu & Officina de Pascoal da Sylva & Patriarcal Officina da Musica, 1712-1728. Disponível em: <http://purl.pt/13969>. Acceso em: 11 dez 2019.
- CALLEJA PUERTA, Miguel. El fuero de Avilés de 1155, original extracancilleresco de Alfonso VII. *In*: RUIZ DE LA PEÑA, Juan Ignacio; SANZ FUENTES, Mª Josefá; CALLEJA PUERTA, Miguel (eds.). **Los fueros de Avilés y su época**. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 2012. p. 331-361.
- CASTILLO LLUCH, Mónica; PICHEL GOTÉRREZ, Ricardo. El Códice López Ferreiro del *Fuero juzgo*: revisión filológica y escriptológica y nueva edición. **Revue de Linguistique Romane**, n° 79, 313-314, p. 123-168, 2015.
- CASTRO, Ivo. Sobre a data da introdução na Península Ibérica do ciclo arturiano da post-vulgata. **Boletim de Filologia**, n° 28, p. 81-98, 1983.
- CIÉRBIDE MARTINENA, Ricardo. La *scripta* administrativa en la Navarra medieval en lengua occitana: comentario lingüístico. **Zeitschrift für romanische Philologie**, n° 105, p. 276-312, 1989.
- CINTRA, Luís F. Lindley. **A linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos Foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII**. Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos, 1959.

- CINTRA, Luís F. Lindley. Observations sur l'orthographe et la langue de quelques textes non littéraires galiciens-portugais de la seconde moitié du XIIIe siècle. **Revue de Linguistique Romane**, n° 27, 105-106, p. 59-77, 1963.
- COLÓN [DOMENECH], Germán. **El español y el catalán, juntos y en contraste**. Barcelona: Ariel, 1989.
- COLÓN DOMENECH, Germá. Documentación catalana. Primeros textos catalanes. *In*: MONTERO CARTELLE, Emilio (ed.). **Actas del VIII Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Santiago de Compostela, 14-18 de septiembre de 2009)**. [Santiago de Compostela]: Meubook, 2012, tomo I, p. 265-271.
- EMILIANO, António H. Albuquerque. Sobre a questão d'Os mais antigos textos escritos em português?. *In*: CASTRO, Ivo; DUARTE, Inês (orgs.). **Razões e Emoção. Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mateus**. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2003. vol. 1, p. 261-278.
- FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés. Alfonso X el Sabio en la historia del español. *In*: CANO, Rafael (coord.). **Historia de la lengua española**. Barcelona: Ariel, 2004, p. 381-422.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni; NICOLÁS AMORÓS, Miquel. **Història de la llengua catalana**. Barcelona: Editorial UOC, 2005.
- FRANCHINI, Enzo. **El manuscrito, la lengua y el ser literario de la Razón de amor**. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1993.
- FRANCHINI, Enzo. Los primeros textos literarios: del *Auto de los Reyes Magos* al Mester de Clerecía. *In*: CANO, Rafael (coord.). **Historia de la lengua española**. Barcelona: Ariel, 2004. p. 325-353.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis. Asturianische und leonesische Skriptae / Las “scriptae” asturianas y leonesas. *In*: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (hers.). **Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL). Band/Volume II, 2. Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance / Les différentes langues romanes et leurs régions d'implantation du Moyen Âge à la Renaissance**. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995, p. 618-649.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluis. Conciencia llingüística y textos asturianos medievales. **Lletres Asturianas**, n° 108, p. 87-106, 2013.
- HERNÁNDEZ [SÁNCHEZ], Francisco Javier. Sobre los orígenes del español escrito. **Voz y letra**, n^o X/2, p. 133-166, 1999.
- HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Francisco Javier. Las Posturas publicadas por las Cortes de Toledo en 1207. **Historia. Instituciones. Documentos**, n° 38, p. 255-266, 2011.
- HILTY, Gerold. Aragonische und navarresische Skriptae / Las “scriptae” aragonesas y navarras. *In*: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (hers.). **Lexikon der**

Romanistischen Linguistik (LRL). Band/Volume II, 2. Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance / Les différentes langues romanes et leurs régions d'implantation du Moyen Âge à la Renaissance. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995. p. 512-527.

KABATEK, Johannes. *Muyto he boa grosa*. O renacemento boloñés, a elaboración das linguas románicas e a emerxencia do galego escrito. In: BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (ed.). *Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2007. p. 21-36. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2007_Na-nosa-lyngoage-galega-A-emerxencia-do-galego-como-lingua-escrita-na-Idade-Media.pdf. Acesso em: 15 fev 2020.

LAPESA MELGAR, Rafael. **Asturiano y provenzal en el Fuero de Avilés**. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1948.

LAPESA [MELGAR], Rafael. Los provenzalismos del Fuero de Valfermoso de las Monjas (1189). In: **Estudios de historia lingüística española**. Madrid: Paraninfo, 1985a. p. 123-127.

LAPESA [MELGAR], Rafael. Rasgos franceses y occitanos en el lenguaje del Fuero de Villavaruz de Rioseco (1181). In: **Estudios de historia lingüística española**. Madrid: Paraninfo, 1985b. p. 118-131.

LAPESA [MELGAR], Rafael. El Fuero de Madrid. In: **Estudios de historia lingüística española**. Madrid: Paraninfo, 1985c. p. 157-166.

LORENZO, Ramón. Emerxencia e decadencia do galego escrito (séculos XIII-XVI). In: ÁLVAREZ BLANCO, Rosario; FERNÁNDEZ REI, Francisco; SANTAMARINA, Antón (eds.). **A Lingua Galega: Historia e Actualidade. Actas do I Congreso Internacional (16-20 de setembro de 1996, Santiago de Compostela)**. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 2004, vol. 3, p. 27-153. Disponível em: <http://consellodacultura.gal/mediateca/documento.php?id=188>. Acesso em: 20 fev 2010.

MARIÑO PAZ, Ramón. Literatura en galego e mecenado na Idade Media. In: RODRÍGUEZ GUERRA, Alexandre; ARIAS FREIXEDO, Xosé Bieito (eds.). **The Vindel Parchment and Martin Codax / O Pergamiño Vindel e Martin Codax**. The Golden Age of Medieval Galician Poetry / O esplendor da poesía galega medieval. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2018. p. 103-117.

MARIÑO PAZ, Ramón; VARELA BARREIRO, Xavier. Linguas do Camiño en territorio ibérico durante a Idade Media. In: CORRAL, Esther (ed.). **In marsupiis peregrinorum**. Circulación de textos e imáxenes arredor do Camino de Santiago en la Edad Media. Firenze: Edizioni del Galuzzo – Sismel, Firenze, 2010. p. 59-82.

MARTINS, Ana Maria. Ainda “os mais antigos textos escritos em português”. Documentos de 1175 a 1252. In: HUB FARIA, Isabel (org.). **Lindley Cintra: Homenagem ao Homem, ao Mestre**

- e ao Cidadão. Lisboa: Edições Cosmos / Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 1999. p. 491-534.
- MARTINS, Ana Maria. A emergência do português escrito na segunda metade do século XII. In: ÁLVAREZ, Rosario; SANTAMARINA, Antón (eds.). **(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza**. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2004. p. 491-526.
- MARTINS, Ana Maria. O primeiro século do português escrito. In: BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (ed.). Na nosa lyngoage galega. **A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media**, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2007. p. 161-184. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2007_Na-nosa-lyngoage-galega-A-emerxencia-do-galego-como-lingua-escrita-na-Idade-Media.pdf. Acesso em: 15 fev 2020
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, Luz. O Tumbo das viñas de Ribadavia. **Estudo histórico e lingüístico**. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 2015. Disponível em: <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/14597>. Acesso em: 15 fev 2020.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. **Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI**. 9ª ed. Madrid: Espasa-Calpe, 1980.
- MIRANDA, José Carlos Ribeiro. Aurs mesclatz ab argen. **Sobre a primeira geração de trovadores galego-portugueses**. [Porto]: Guarecer, 2004.
- MIRANDA, José Carlos Ribeiro. A primitiva conclusão da versão galego-portuguesa da Crónica de Castela (A2d). **Cahiers d'études hispaniques médiévales**, n° 35, p. 123-140, 2012.
- MOLHO, Mauricio. Collection diplomatique de Jaca: Chartes occitanes (1255-1309). **Archivo de Filología Aragonesa**, n° 22/23, p. 193-250, 1978.
- MONTEAGUDO, Henrique. A emerxencia do galego-portugués na escrita instrumental. Unha panorámica histórica. In: BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (ed.). Na nosa lyngoage galega. **A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media**, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2007. p. 275-312. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2007_Na-nosa-lyngoage-galega-A-emerxencia-do-galego-como-lingua-escrita-na-Idade-Media.pdf. Acesso em: 15 fev 2020.
- MONTEAGUDO, Henrique. Nas orixes da lírica trobadoresca galego-portuguesa. In: LÓPEZ ALSINA, Fernando; MONTEAGUDO, Henrique; VILLARES, Ramón; YZQUIERDO PERRÍN, Ramón (eds.). **O século de Xelmírez**. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2013. p. 387-437. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2013_O-seculo-de-Xelmirez.pdf. Acesso em: 15 fev 2020.

- MONTERO CARTELLE, Emilio. La emergencia escrita medieval de los romances centrales (leonés y castellano). *In*: BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (ed.). **Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media**, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2007. p. 205-225. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2007_Na-nosa-lyngoage-galega-A-emerxencia-do-galego-como-lingua-escrita-na-Idade-Media.pdf. Acceso em: 15 fev 2020.
- MORALA, José Ramón. El leonés medieval: lengua escrita y lengua hablada. *In*: HILTY, Gerold (ed.). **Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Université de Zurich, 6-11 avril 1992)**. Tübingen: Francke, 1993, vol. III, p. 519-530.
- MORALA, José Ramón. Del leonés al castellano. *In*: CANO, Rafael (coord.). **Historia de la lengua española**. Barcelona: Ariel, 2004a, p. 555-569.
- MORALA, José Ramón. Norma y usos gráficos en la documentación leonesa. **Aemilianense**, n^o I, p. 405-429, 2004b.
- MORALA, José Ramón. Leonés y castellano a finales de la Edad Media. *In*: ELVIRA, Javier; FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés; GARCÍA GONZÁLEZ, Javier; SERRADILLA CASTAÑO, Ana (eds.). **Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares**. Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 2008. p. 129-148.
- MORALA, José Ramón. Norma y variación en el romance de la documentación leonesa del siglo XIII. *In*: MARIÑO PAZ, Ramón; VARELA BARREIRO, Xavier (eds.). **Lingüística histórica e edición de textos galegos medievais**. Anexo 73 de **Verba (Anuario Galego de Filoloxía)**. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2015. p. 29-53.
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep. Lengua y sociedad en los orígenes del catalán escrito. *In*: ELVIRA, Javier; FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés; GARCÍA GONZÁLEZ, Javier; SERRADILLA CASTAÑO, Ana (eds.). **Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares**. Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 2008. p. 73-81.
- OLIVEIRA, António Resende de. **O Trovador galego-português e o seu mundo**. Lisboa: Notícias, 2001.
- PEDRO, Susana Tavares. Tipología diplomática de documentos privados não dispositivos: notícia e inventário. *In*: FREITAS, T.; MENDES, A. (eds.). **Actas do XIX Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Lingüística**. Lisboa: Associação Portuguesa de Lingüística, 2004, p. 71-78.
- PENSADO, José Luis. Tres fragmentos jurídicos galaicoportugueses. **Cuadernos de Estudios Gallegos**, n° 29 (87-88-89), p. 102-129, 1974-1975.
- PÉREZ BARCALA, Gerardo. El cód. 2294 de la Biblioteca Nacional de Portugal y el falso libro de cetrería del Mestre Giraldo: revisitando un problema de atribución. *In*: CORRAL DÍAZ, Esther;

- FIDALGO FRANCISCO, Elvira; LORENZO GRADÍN, Pilar (eds.). **Cantares de amigos. Estudos en homenaxe a Mercedes Brea**. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2016. p. 711-722.
- PÉREZ GONZÁLEZ, Maurilio. Galleguismos y/o leonesismos en el tumbo de San Pedro de Montes. **Contextos**, nº XIII/25-26, p. 135-150, 1995.
- PICHEL, Ricardo [= GUTIÉRREZ PICHEL, Ricardo]. Documentación latino-romance “non dispositiva” na emerxencia do galego escrito. **Cadernos de lingua**, nº 29, p. 45-108, 2007. Disponível em: <http://publicacionsperiodicas.academia.gal/index.php/Cadernos/article/view/41>. Acceso em: 15 fev 2020.
- PICHEL, Ricardo [= GUTIÉRREZ PICHEL, Ricardo]. A documentación non dispositiva na emerxencia do galego instrumental: a *pesquisa* e o relato *procesual*. **Verba**, nº 35, p. 73-119, 2008. Disponível em: <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/3489>. Acceso em: 15 fev 2020.
- PICHEL, Ricardo. Las *Vidas y pasiones de los Apóstoles* de Bernardo de Brihuega a la luz de un nuevo testimonio castellano. In: **Homenaje al Prof. Joaquín Rubio Tovar**. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, no prelo.
- PICHEL, Ricardo; VARELA BARREIRO, Xavier. O fragmento galego-portugués do *Livro de Tristam*. Nova proposta cronolóxica e diatópica. **Madrygal**, nº 20, p. 159-214, 2017. Disponível em: <https://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/57636/51905>. Acceso em: 15 fev 2020.
- PROCTER, Evelyn S. The Castilian Chancery during the reign of Alfonso X, 1252-84. In: POWICKE, F. M. (ed.). *Oxford Essays in Medieval History presented to Herbert E. Salter*. Oxford: Clarendon Press, 1934. p. 104-121.
- RODRÍGUEZ PARADA, Raquel. Textos primitivos da franxa oriental. In: BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (ed.). Na nosa lyngoage galega. **A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media**. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2007. p. 399-428. Disponível em: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2007_Na-nosa-lyngoage-galega-A-emerxencia-do-galego-como-lingua-escrita-na-Idade-Media.pdf. Acceso em: 15 fev 2020.
- SALVADOR PLANS, Antonio. La documentación medieval romance en Extremadura. In: MONTERO CARTELLE, Emilio (ed.). **Actas del VIII Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Santiago de Compostela, 14-18 de septiembre de 2009)**. [Santiago de Compostela]: Meubook, 2012, tomo I, p. 293-298.
- SÁNCHEZ MÉNDEZ, Juan Pedro. En torno a los orígenes de las lenguas románicas y su emergencia escrita. In: MARIÑO PAZ, Ramón; VARELA BARREIRO, Xavier (eds.). **Lingüística histórica e edición de textos galegos medievais**. Anexo 73 de **Verba (Anuario Galego de Filoloxía)**. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2015, p. 11-28.

- SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro. La normalización del castellano escrito en el siglo XIII. Los caracteres de la lengua: grafías y fonemas. *In*: CANO, Rafael (coord.). **Historia de la lengua española**. Barcelona: Ariel, 2004a. p. 423-448.
- SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro. ¿Rimas anómalas en el *Auto de los Reyes Magos*? **Revista de literatura medieval**, n° 16, 1, p. 149-219, 2004b. Disponible em: <https://ebuah.uah.es/dspace/handle/10017/5442>. Acceso em: 15 fev 2020.
- SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, Pedro. La variación lingüística en los documentos de la catedral de Toledo (siglos XII y XIII). *In*: ELVIRA, Javier; FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés; GARCÍA GONZÁLEZ, Javier; SERRADILLA CASTAÑO, Ana (eds.). **Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad. Homenaje a Juan Ramón Lodares**. Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 2008. p. 233-256.
- SOBRAL, Cristina; CARDEIRA, Esperança. O *Livro dos Mártires* de Bernardo de Brihuega: dois séculos de leitura em português. **Estudos de lingüística galega**, n° 10, p. 129-141, 2018. Disponible em: <http://www.usc.es/revistas/index.php/elg/article/view/4613>. Acceso em: 15 fev 2020.
- SOUTO CABO, José António. Nas origens da expressão escrita galego-portuguesa. Documentos do século XII. **Diacrítica**, n° 17, 1, p. 329-385, 2003.
- SOUTO CABO, José António. **Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII**. Monográfico 5 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña, 2008.
- SOUTO CABO, José António. A *cessão do mosteiro de Armeses à condessa Dª Sancha Fernandes* (1222). Intersecções escriturais no primeiro documento romance da Galiza. **Revista Galega de Filoloxía**, n° 12, p. 217-243, 2011. Disponible em: <https://ruc.udc.es/dspace/handle/2183/10431>. Acceso: 15 fev. 2020.
- SOUTO CABO, José António. **Os cavaleiros que fizeram as cantigas. Aproximação às origens socioculturais da lírica galego-portuguesa**. Niterói: Universidade Federal Fluminense, 2012.
- SOUTO CABO, José António. Os primeiros escritos em galego-português: revisão e balanço. *In*: EIRÍN GARCÍA, Leticia; LÓPEZ VIÑAS, Xoán (eds.). **Lingua, texto, diacronía. Estudos de lingüística histórica**. Monografía 9 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña, 2014, p. 369-393.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio. Sociedá, llingua y lliteratura romance na Asturias medieval. (Nicios de cultura cortesana y poesía trobadoresca nel sieglu XIII). *In*: **Actes del I Conceyu Internacional de Lliteratura Asturiana (CILLA) (Uviéu, 5, 6, 7 y 8 de payares 2001)**. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, 2003, p. 67-86.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio. El asturiano en la Edad Media: de la particularización de un espacio románico al nacimiento de una identidad lingüística. *In*: ELVIRA, Javier; FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés; GARCÍA GONZÁLEZ, Javier; SERRADILLA CASTAÑO, Ana (eds.). **Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica. La construcción de la identidad**.

Homenaje a Juan Ramón Lodares. Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 2008. p. 107-127.

VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio. El Fuero de Avilés: lingüística histórica y metalingüística medieval asturiana. *In*: RUIZ DE LA PEÑA, Juan Ignacio; SANZ FUENTES, Mª Josefá; CALLEJA PUERTA, Miguel (eds.). **Los fueros de Avilés y su época.** Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 2012. p. 491-518.

VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio. El asturiano en el tránsito de la Edad Media a la Edad Moderna (siglos XIV-XVII): entre el retroceso y la toma de conciencia lingüística. *In*: MARIÑO PAZ, Ramón; VARELA BARREIRO, Xavier (eds.). **A lingua galega no solpor medieval.** Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 2016, p. 67-94. Disponível em: <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=4288>. Acceso em: 15 fev 2020.

WRIGHT, Roger. **El Tratado de Cabrerros (1206): estudio sociofilológico de una reforma ortográfica.** London: Department of Hispanic Studies, Queen Mary and Westfield College, 2000.